

Elżbieta Słabińska¹

Wpływ wielkiego kryzysu gospodarczego lat trzydziestych XX wieku na dochody z pracy w rolnictwie i przemyśle (na przykładzie województwa kieleckiego)

Streszczenie

Objawem wielkiego kryzysu był spadek płac nominalnych i realnych pracowników najemnych w niemal wszystkich sektorach gospodarki. W przypadku robotników rolnych nastąpił on od 1928/1929 r., a pracowników umysłowych od 1931 r. W przemyśle redukcje płac robotników rozpoczęto w 1929 r., a pracowników umysłowych w 1931 r.

Spadek wynagrodzeń w rolnictwie i przemyśle był stopniowy i w niejednakowym stopniu dotknął różne kategorie pracowników. Obniżki dotyczyły głównie pieniężnej części zarobków. W wyniku zmniejszenia płac nominalnych nastąpiło „spłaszczenie wynagrodzeń”. W rolnictwie przybrało znaczne rozmiary.

Częstym zjawiskiem podczas wielkiego kryzysu było niewypłacanie pracownikom wynagrodzeń, wbrew warunkom układów zbiorowych, oraz nieregularne płace. „Kosztownych” robotników zastąpiono „łanami”. Pracodawcy przeprowadzali zwolnienia grupowe i indywidualne. W konsekwencji utraty zatrudnienia pracownicy tracili nie tylko pieniężną część zarobków, ale też niepieniężną, z której najdotkliwszą stratą było mieszkanie służbowe.

Słowa kluczowe: kryzys ekonomiczny, robotnicy w Drugiej Rzeczypospolitej, płace realne, płace nominalne

Wstęp

Wielki kryzys gospodarczy spowodował zubożenie społeczeństwa, co było konsekwencją spadku dochodów z kapitału i pracy. Na rynku pracy wystąpiły niekorzystne dla pracowników najemnych zjawiska

¹ Dr hab. Elżbieta Słabińska, prof. UJK, Instytut Historii, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, e-mail: eslabinska@ujk.edu.pl, ORCID: 0000-0003-0854-6756.

ekonomiczne, jak redukcja zatrudnienia, wzrost bezrobocia, obniżenie wynagrodzeń, pogorszenie warunków pracy, oraz społeczne, jak nasilenie zjawiska bezdomności, włóczęgostwa, patologii. Moim celem jest pokazanie zmian wynagrodzeń wybranych kategorii pracowników najemnych zatrudnionych w rolnictwie i przemyśle województwa kieleckiego. Dokładniej mówiąc, chodzi o robotników folwarcznych, przemysłowych i pracowników umysłowych. Koncentruję się na zarobkach nominalnych.

Dobór wymienionych kategorii pracowników oraz zarobków uwarunkowany był dostępnością źródeł. Korzystałam przede wszystkim z danych Głównego Urzędu Statystycznego zamieszczonych w rocznikach i czasopismach statystycznych, które uzupełniłam badaniami ankietowymi Tadeusza Bartnickiego i Tadeusza Czajkowskiego. Sporadycznie sięgałam do źródeł archiwalnych.

Badanie wynagrodzeń w ujęciu regionalnym w okresie wielkiego kryzysu jest utrudnione ze względu na to, że źródła są niewystarczające i nie w pełni wiarygodne. Są też niekompletne, najczęściej obrazują zjawiska ogólnopolskie, wyjątkowo regionalnie (np. dla województwa kieleckiego i Zagłębia Dąbrowskiego). W sferze zainteresowań GUS dotyczących płac znajdowały się wielka własność ziemska oraz duże i średnie zakłady przemysłowe. Ponadto GUS stosował różne metody obliczania zarobków. W latach kryzysu określał przeciętne płace w rolnictwie na podstawie układów zbiorowych pracy, zaś w przemyśle na podstawie układów zbiorowych i płac rzeczywistych (początkowo dla nielicznych gałęzi, z czasem listę rozszerzono). Układy zbiorowe często nie były respektowane, a stawki w nich przewidziane znacząco odbiegały od rzeczywistych. Pozytywne jest to, że statystyki pokazują ciągłość zjawisk, co umożliwia obliczenie wskaźnika zmian.

T. Bartnicki i T. Czajkowski zestawili dane dotyczące wynagrodzeń pracowników umysłowych zatrudnionych w rolnictwie i przemyśle w 1930 r. i 1933 r. na podstawie spisu ubezpieczonych w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych w Warszawie. Nie uwzględnili w nich różnic regionalnych, ale stwierdzili, że zarobki pracowników umysłowych poza Warszawą były o 10–12% niższe. Płace pracowników umysłowych zmniejszały się od 1931 r., co dało możliwość obliczenia wskaźnika zmian.

Dla województwa kieleckiego zachowały się listy płac pracowników niektórych zakładów przemysłowych i układy zbiorowe pracy. Mają jednak formę szczerkową, co uniemożliwiło przeprowadzenie badań nad dynamiką zmian w zarobkach w okresie wielkiego kryzysu.

Z powyższych przyczyn nie można zbadać rzeczywistego poziomu zarobków wybranych przeze mnie kategorii. Można jedynie uchwycić

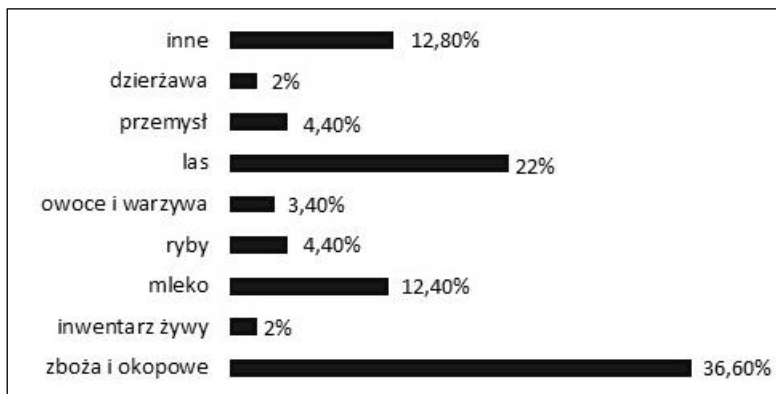
prawidłowości zmian, jakie dokonywały się w sferze płacowej w okresie wielkiego kryzysu. Podjęłam próbę zbadania zmian płac nominalnych, posiłkując się nie tylko danymi statystycznymi, ale również wynikami badań nad płacami realnymi z okresu międzywojennego.

Przyczyny zmian dochodów z pracy w okresie wielkiego kryzysu

Dochody z pracy zależały od wielkości warsztatów pracy, ich kondycji ekonomicznej, zysków pracodawców, sytuacji na rynku pracy, tendencji w poszczególnych działach zatrudnienia i lokalnych zwyczajów, zaleceń organizacji pracodawców lub monopolu (którego przedsiębiorstwo było członkiem), aktywności związków zawodowych (które były stroną w pertraktacjach o układy zbiorowe), siły oraz stopnia uświadomienia i zorganizowania pracowników, przeciętnych kosztów utrzymania i innych. Nie jest moim celem szczegółowa analiza tych czynników. Ograniczę się jedynie do moim zdaniem zasadniczego – kondycji ekonomicznej wielkiej własności ziemskiej i przemysłu w województwie kieleckim w okresie kryzysu.

Szczegółowe badania nad dochodami wielkiej własności ziemskiej i przemysłu w województwie kieleckim przeprowadził Mieczysław B. Markowski. Źródłem pozyskiwania środków finansowych przez właścicieli ziemskich były: wpływy okresowe – obrót ziemią oraz stałe – produkcja roślinno-zwierzęca, lasy, przemysł. W budżetach majątków nie ujawniano dochodów ziemian z działalności pozarolniczej, na przykład z zajmowania stanowisk w służbie publicznej i spółkach akcyjnych. W roku gospodarczym 1932/1933 dochody majątków ziemskich w województwie kieleckim były następujące: 36,6% wpływów pochodziło ze sprzedaży zbóż i okopowych, a wraz z owocami i warzywami 40%, z mleka 12,4%, a wraz z hodowlą inwentarza żywego i ryb 18,8%, z lasów 22%, z przemysłu w folwarkach 4,4%, z dzierżawy 2%, z innych źródeł 12,8% (wykres 1).

W 1928/1929 r. (najlepszym dla rolnictwa) hektar użytków rolnych w województwach centralnych przynosił przeciętny dochód w wysokości 625 zł rocznie, a po odliczeniu nakładów gospodarczych około 500 zł. Z kwoty tej właściciele ziemscy osiągalni 125 zł zysku (*Gospodarstwa włościańskie...* 1935: 212). W 1932/1933 r. przeciętny przychód brutto majątków ziemskich w województwie kieleckim zmniejszył się trzykrotnie w stosunku do 1927/1928 r., do kwoty 191 zł z hektara ziemi uprawnej, a 113 zł z hektara całości areału (APK, WBFR, sygn. 23, k. 1–16; APK, WRZZ, sygn. 23, k. 6–12).

Wykres 1. Struktura dochodów majątków ziemskich w województwie kieleckim w roku gospodarczym 1932/1933

Chart 1. Structure of income of landed estates in Kielce province in the financial year 1932/1933

Źródło: Markowski 1990: 169; 1993a: 113.

Wszyscy właściciele ziemscy w mniejszym lub większym stopniu odczuli skutki wielkiego kryzysu gospodarczego. W opinii M.B. Markowskiego ponieśli większe straty niż w latach pierwszej wojny światowej (Markowski 1993b: 165). Największe straty odnotowano w majątkach nastawionych na produkcję zbóż. Spadek cen zbóż nastąpił już jesienią 1928 r. i trwał (z wyjątkiem 1932 r.) do 1935 r. (wtedy ceny osiągnęły najniższy poziom). Straty z tego tytułu ziemianie próbowali rekompensować hodowlą, jednak wiosną 1930 r. przyszło gwałtowne załamanie cen artykułów hodowlanych. Dotkliwie straty ponieśli ziemianie w wyniku spadku cen mleka, ponieważ w strukturze ich dochodów zajmowało ono trzecią pozycję, po dochodach ze sprzedaży zboża i okopowych oraz poręby leśnej (Markowski 1993b: 162–163; Ciepielewski 1968: 71–72). Wielki kryzys osłabił majątki, w których prowadzono racjonalną gospodarkę, ale nie spowodował wzrostu ich zadłużenia. W pozostałych wzrosło zadłużenie i zwiększyła się liczba licytowanych folwarków (Nurkowski 2000: 45–46).

Dokonały się zmiany w przemyśle (zakładach I–VII kategorii). Czysty zysk przedsiębiorców w przemyśle zależał od wielkości dochodów z tytułu obrotów i kosztów produkcji lub kosztów świadczonych usług. Dane o obrocie ujmowane były w statystyce skarbowej, ponieważ służyły do obliczenia podatku przemysłowego. Pobierano go w postaci świadectw przemysłowych i podatku od obrotu (*Rocznik Ministerstwa...* 1925: 299).

Tabela 1. Przeciętny obrót zakładów przemysłowych w Polsce w latach 1928 i 1935

Table 1. Average turnover of industrial plants in Poland in 1928 and 1935

Kategoria zakładu	Przeciętna na płatnika tys. zł	
	1928	1935
I	10 286,1	6 356,4
II	4 759,6	3 255,7
III	2 330,6	1 620,1
IV	691,4	465,0
V	192,3	136,8
VI	70,4	49,5
VII	31,9	27,0

Uwaga: Zakłady duże – I–III kategorii zatrudniały powyżej 499 osób, zakłady średnie – IV–V kategorii – od 50 do 499 osób, zakłady małe – VI–VII kategorii – od 5 do 49 osób.

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny* 1939: 383; „Wiadomości Statystyczne” 1937: 327; 1938: 289 oraz obliczenia własne.

W 1928 r. przeciętny obrót przypadający na przedsiębiorstwo I kategorii wynosił 10 286,1 tys. zł rocznie, ale już II kategorii – o 43,7% mniej w stosunku do pierwszej, a III kategorii – o 77,3%. W przypadku zakładów średnich i małych różnica była już znacząca.

Do 1935 r. obroty spadły we wszystkich kategoriach przedsiębiorstw – przykładowo w I kategorii o 38% na płatnika rocznie, II kategorii – o 32%, III kategorii – o 31%, podobnie w IV–VI kategorii, 12,1% w VII kategorii. W wysokich obrotach przodowały duże zakłady branży górniczej, metalowej i chemicznej. Niskie obroty we wszystkich kategoriach zakładów osiągnęto w przemyśle mineralnym i drzewnym (*Mały Rocznik Statystyczny* 1939: 384), w których przodowało województwo kieleckie.

Tabela 2. Przeciętny zysk zakładów przemysłowych według kategorii świadectw w Polsce w 1928 r.

Table 2. Average profit of industrial plants by certificate category in Poland in 1928

Kategoria zakładu	Przeciętny zysk tys. zł
I	694,2
II	1 315,0
III	323,5
IV	94,1
V	24,9
VI	9,0
VII	3,9

Źródło: Markowski 1990: 157.

Generalnie duże zakłady osiągały najwyższe zyski, wynoszące w 1928 r. przeciętnie 694,20 tys. zł, a średnie – 24,90 tys. –

323,50 tys. zł rocznie (tabela 2). Zyski właścicieli spółek akcyjnych (stanowiących własność kapitału obcego lub spółki krajowe) zamieszkałych w województwie kieleckim wynosiły ok. 100–500 tys. zł, zaś średnich – 20–100 tys. zł rocznie (Markowski 1990: 157). Zmniejszyły się one w okresie wielkiego kryzysu wskutek spadku obrotów.

Jedną ze strategii walki pracodawców z kryzysem było obniżanie kosztów produkcji, na które składały się wynagrodzenia pracownicze.

Charakterystyka badanych zbiorowości pracowników najemnych

Dwór dawał pracę licznej grupie ludzi. Pracownicy najemni dzielili się na trzy kategorie: pracowników związanych z gospodarstwem rolnym, służbę domową oraz opiekunów i wychowawców dzieci chlebodawców. W skład pierwszej kategorii wchodził personel zarządzający: oficjaliści (administrator majątku zwany plenipotentem, rządcy, leśnicy, ekonomowie), kierownicy i wyższy personel zakładów przemysłowych w majątku (kierownik gorzelnii, młyna, cegielni, technicy), ponadto personel biurowy (pisarze, kasjerzy, buchalterzy) i robotnicy folwarczni (Łoś 2005: 99; Epsztein 2008: 268–269).

Robotnicy folwarczni byli zróżnicowani na stałych i sezonowych, przy czym ci pierwsi zajmowali wyższą pozycję w hierarchii. Do pierwszej grupy należeli rzemieślnicy i nadzorcy, ordynariusze, komornicy i stali robotnicy dzienni. Rzemieślnicy i nadzorcy byli pracownikami wykwalifikowanymi. Ordynariusze zapewniali podstawową obsługę majątku i dzielili się na fernali, ręczniaków i poganiaczy. Komornicy wykonywali prace na roli w zależności od płci, wieku i tężyzny fizycznej i reprezentowali następujące kategorie: I – kobiety od 16. roku życia i mężczyźni w wieku od 16 do 18 lat, II – mężczyźni w wieku 18–21 lat, III – mężczyźni powyżej 21. roku życia. Stali robotnicy dzienni pracowali jako pomocnicy fernali i komorników; dzielili się na kategorie: I – dziewczęta i chłopcy w wieku 14–16 lat, II – kobiety i mężczyźni do 18 lat oraz III – kobiety i mężczyźni powyżej 18 lat. Dochodzący robotnicy sezonowi to „miejscowi” i „zamiejscowi”, przy czym w województwie kieleckim korzystano z tych pierwszych, pochodzących z pobliskich wsi, rekrutujących się z bezrolnych i właścicieli gospodarstw karłowatych (Gnoiński 1925/1926: 201–202; 1931: 116–117; Żarnowski 1973: 118–119; Ajnenkiel 1970: 402–404; Warkoczewski 1965: 31–39; Epsztein 2008: 269; Nurkowski 2000: 48–49; „Robotnik Rolny” 1921: 1–2; *Wynagrodzenie...* 1924/1925: 315). W statystykach

stosowano podział na mężczyzn, kobiety, młodocianych i mężczyzn z parą koni. Robotników sezonowych zatrudniano w czasie nasilenia robót polowych.

W okresie międzywojennym w województwie kieleckim liczbę majątków ziemskich szacowano od 617 do 829 (Markowski 1993a: 15–16). W 1921 r. w 811 folwarkach zatrudnionych było 38 266 robotników rolnych (czynnych zawodowo). Najliczniejszą grupę stanowili ordynariusze (30,4% zbiorowości, tj. 11 636 osób), następnie robotnicy sezonowi (26,1%, 10 000 osób) i stali robotnicy dzienni (22,7%, 8677 osób), najmniejszą zaś komornicy, nadzorcy i rzemieślnicy (*Statystyka Polski 1925: cz. A III, tab. 10*). W majątkach ziemskich utrzymano nadmierną liczbę pracowników tzw. zbędnych, zwłaszcza stałych robotników dziennych (przeważnie w wieku przedemerytalnym) i gracjalistów (emerytów) (Landau, Pański, Strzelecki 1939: s. 63).

W przedsiębiorstwach przemysłowych również istniała hierarchia stanowisk. Najwyżej w niej znajdowali się właściciele kapitału akcyjnego, zasiadający we władzach spółki. W województwie kieleckim było ich niewielu. Reprezentantem właściciela w miejscu lokalizacji przedsiębiorstwa był dyrektor przebywający tu w okresie pełnienia funkcji. Zasiadał on we władzach spółki z tytułu sprawowanej funkcji oraz posiadania pakietu akcji (Markowski 1990: 96). Typowymi menedżerami byli dyrektorzy przedsiębiorstw państwowych, komunalnych i spółdzielczych. W małych zakładach, które przeważały w województwie kieleckim funkcję dyrektora pełnił najczęściej właściciel. Ponadto w przedsiębiorstwie pracował personel administracyjny i robotnicy. Spośród robotników najwyżej w hierarchii znajdowali się stali robotnicy wykwalifikowani w wielkim przemyśle oraz w niektórych wyspecjalizowanych zawodach. Niżej byli stali i sezonowi robotnicy wykwalifikowani w średnim i drobnym przemyśle, a następnie robotnicy niewykwalifikowani (do których zaliczano również kobiety i młodzież).

Tabela 3. Przedsiębiorstwa i robotnicy przemysłowi w województwie kieleckim w latach 1928–1935

Table 3. Companies and industrial workers in Kielce province in 1928–1935

Liczba	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
przedsiębiorstwa	2 541	1 881	2 059	1 719	1 592	1 561	1 751	1 686
robotnicy	165 838	163 593	135 733	113 427	106 475	107 297	116 693	120 462

Źródła: Markowski 1990: 56; *Inspekcja Pracy 1930* oraz za lata 1929–1935, sprawozdania z okręgu IV, tabl. I.

W okresie międzywojennym zmieniała się liczba przedsiębiorstw przemysłowych. W 1928 r. wynosiła 2541 i miała tendencję spadkową do 1933 r. (z wyjątkiem 1930 r.), dla którego odnotowano ich 1561. Zmianom tym towarzyszył spadek liczby robotników. W 1928 r. było zaledwie 121 zakładów dużych, 554 – średnich i 1 866 – małych (tabela 3).

Stosunki pracy

Zasady stosunku pracy regulowało ustawodawstwo pracy. Przewodawca zastępował stopniowo przepisy państw zaborczych nowymi, normującymi stosunki pracy w niepodległym państwie. Przez cały okres międzywojenny nie wypracowano jego jednolitego modelu; ustawodawstwo zmieniało się pod wpływem sytuacji ekonomicznej i nastrojów społecznych. Odmienne odnosiło się też do różnych kategorii pracowników. Pomijało niektóre kategorie zawodowe, w sposób uprzywilejowany traktowało pracowników umysłowych, było zróżnicowane dla robotników rolnych i robotników związanych z działami pozarolniczymi. Źródła ustawodawstwa pracy można podzielić na ustawowe i umowne (do tych należały m.in. układy zbiorowe pracy i umowy indywidualne) (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak 1987: 521–522). W początkach niepodległości nie znano na terenach byłego Królestwa Polskiego układów zbiorowych pracy. Pracodawcy samodzielnie regulowali warunki pracy i wynagrodzenia pracowników, najczęściej w formie ustnej. W 1919 r. wprowadzono regulacje prawne dotyczące układów zbiorowych pracy dla robotników rolnych. W 1928 r. ukazały się akty prawne dotyczące umów o pracę robotników zatrudnionych w działach pozarolniczych oraz pracowników umysłowych.

Początkowo układy zbiorowe w rolnictwie obejmowały obszar poszczególnych powiatów. Z czasem dotyczyły jednego lub kilku województw, jednakże uwzględniano w nich kwestie lokalne. Pierwszy układ został zawarty w 1920 r. na rok służbowy 1920/1921 i dotyczył województw: warszawskiego, łódzkiego, kieleckiego, lubelskiego i białostockiego („Robotnik Rolny” 1920: 5; *Wynagrodzenie* 1924/1925: 315, 319). Układ składał się z 5 działów: I – poświęcony ordynariuszom, II – rzemieślnikom, III – komornikom i stołownikom, IV – stałym robotnikom dziennym, V – robotnikom sezonowym. Dokładnie omawiano w nim obowiązki i prawa ordynariuszy, natomiast pozostałe kategorie robotników – na zasadzie odniesienia do ordynariuszy (Słabińska 2012: 171–172).

Układy zbiorowe w przemyśle dotyczyły poszczególnych gałęzi przemysłu i miały zasięg regionalny. Posiadały jednak moc powszechnie obowiązujących. Oznaczało to, że minister opieki społecznej mógł, na wniosek uczestnika układu zbiorowego, rozciągnąć go na obszar kraju. Układy zbiorowe funkcjonowały w przemyśle dużym i średnim, sporadycznie w małym.

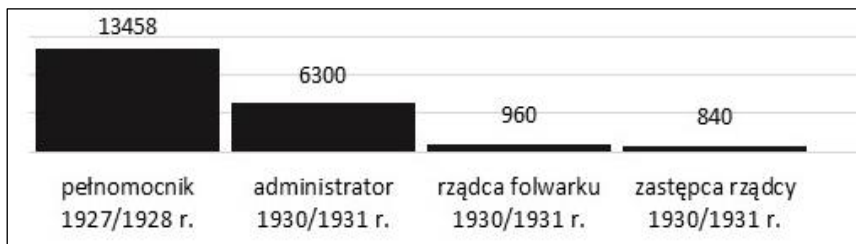
Układy zbiorowe powstawały w wyniku pertraktacji między pracodawcami a pracownikami, a w zasadzie – między ich przedstawicielstwami. Rokowania przebiegały w burzliwej atmosferze i nie zawsze prowadziły do wyłonienia tzw. stanu umownego. Z myślą o rozstrzygnięciu konfliktów między stronami prawodawca ustanowił instytucję rozjemstwa.

Z kadrą zarządzającą oraz szczególnie wartościowymi pracownikami umysłowymi i fizycznymi pracodawca zawierał umowy indywidualne. W układach zbiorowych i umowach indywidualnych była mowa o wielkości wynagrodzenia, częściach składowych (pieniężnej i rzeczowej) i terminie wypłaty. W układach zbiorowych w rolnictwie pieniężna część wynagrodzenia określana była w ilości żyta, które następnie przeliczano według jego cen hurtowych płaconych producentom. Ten przelicznik okazał się niekorzystny dla pracowników w okresie wielkiego kryzysu (szerzej: Słabińska 2015: 177–188).

Dochody z pracy w rolnictwie

Zmiany w dochodach właścicieli ziemskich wpłynęły na wynagrodzenie pracowników najemnych. W systemie wynagrodzeń istniały duże dysproporcje. Najlepiej opłacany był zarząd majątku oraz poszczególnych folwarków, leśnicy i dyrektorzy zakładów przemysłowych. Wynagrodzenie roczne Antoniego Kamińskiego, pełnomocnika dóbr staszowskich Janusza Radziwiłła, wynosiło w 1924/1925 r. 12 457 zł, powiększone o deputat w wysokości 13,3% tej kwoty (zatem około 14 114 zł), a w 1927/1928 r. – 13 458 zł, powiększone o 14,6% (zatem około 15 423 zł). Ogólne uposażenie pełnomocnika ordynacji kazimierskiej w 1932/1933 r. wynosiło 15 797 zł (Kozaczka 1996: 188).

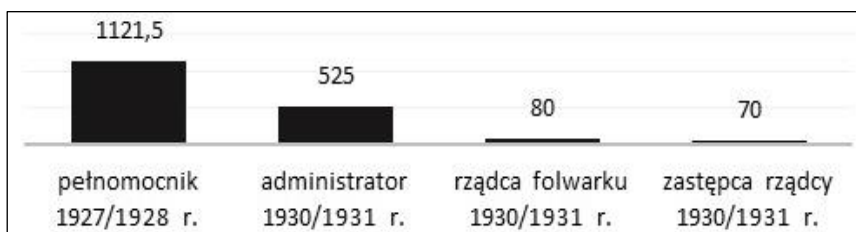
Administrator w dobrach staszowskich uzyskał w 1930/1931 r. pensję w wysokości 6,3 tys. zł (525 zł miesięcznie), nadzorca (rządca) – 960 zł (80 zł miesięcznie), a jego zastępca – 840 zł (70 zł miesięcznie); dodatkowo przysługiwały im ordynaria (wykresy 2 i 3).

Wykres 2. Pensja roczna personelu zarządzającego w dobrach staszowskich w latach gospodarczych 1927/1928 i 1930/1931 [w zł]

Chart 2. Annual salary of management staff in the Staszow estate in the financial years 1927/1928 and 1930/1931

Źródło: APK, A. Radziwiłłow, sygn. 94, k. 25, 28.

Wykres 3. Pensja miesięczna personelu zarządzającego w dobrach staszowskich w latach gospodarczych 1927/1928 i 1930/1931 [w zł]

Chart 3. Monthly salary of managerial staff in Staszow estates in the financial years 1927/1928 and 1930/1931

Źródło: na podstawie wykresu 2.

Nadzorcy w folwarkach należących do ordynacji kazimierskiej mieli po 1,6–1,8 tys. zł pensji rocznie w 1936 r. (tj. 133–150 zł miesięcznie) (Kozaczka 1996: 190). Nadzorca zatrudniony w dobrach Białaczów zarabiał 150 zł miesięcznie i otrzymywał ordynaria (w 1939 r.) (APK, A. Platerów, sygn. 98, k. 7). Według danych przytaczanych przez Wojewódzką Reprezentację Związku Ziemiaków w Kielcach administrator i rządcą w majątkach o obszarze powyżej 50 włók (około 840 ha) otrzymywali roczną pensję w wysokości 3 tys. zł, o obszarze 25–50 włók (420–840 ha) – 2,4 tys. zł, do 25 włók (około 420 ha) – 1,8 tys. zł (w 1927 r.) (APK, WRZZ, sygn. 8, k. 153–155). Koresponduje to z danymi GUS (tabela 5). W dworze zatrudnieni byli również pracownicy umysłowi zajmujący niższe stanowiska służbowe.

Tabela 4. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie pracowników umysłowych w rolnictwie w województwie kieleckim w latach 1930 i 1933

Table 4. Average monthly wages of white-collar agricultural workers in Kielce Voivodeship in 1930 and 1933

Wykształcenie	1930	1933	Wskaźnik dla 1933 r. 1930=100
Ogółem	292,50	228,50	78,1
Ogólne			81,4
– elementarne	234,50	191,00	
– średnie nieukończone	253,00	204,00	80,6
– średnie ukończone	278,00	213,50	76,8
– średnie bez bliższego określenia	263,50	248,50	93,3
Zawodowe			57,0
– na poziomie niższym	436,50	249,00	
– na poziomie średnim	278,00	218,00	78,4
Wyższe			81,5
– nieukończone	318,50	259,50	
– ukończone	412,50	341,50	82,8
Nie podano	252,00	232,00	92,1

Źródło: obliczenia na podstawie Bartnicki, Czajkowski 1936: tab. XXVIII a, b.

W 1933 r. przeciętne wynagrodzenie pracowników umysłowych zmniejszyło się o 21,9% w stosunku do 1930 r. Największy spadek odnotowano u osób z wykształceniem niższym zawodowym (43%) (tabela 4).

Spśród robotników folwarcznych najwyższe uposażenie mieli ordynariusze. Składały się na nie: pensja, ordynaria, mieszkanie, kawałek ziemi ornej, możliwość posiadania zwierząt hodowlanych. Z obliczeń Jana Gnoińskiego dowiadujemy się, że w połowie lat 1920. udział procentowy poszczególnych części składowych uposażenia ordynariusza w województwie warszawskim (podobnie jak kieleckie należało do województw centralnych) wynosił: pensja – 7,2%, ordynaria – 34,0%, pole uprawne – 15,5%, utrzymanie zwierząt – 15,5%, mieszkanie służbowe – 7,2%, opał – 11,4%, pomoc lekarska – 2,1%, inne – 7,2% (Gnoiński 1925/1926: 204). Wynagrodzenie w gotówce było zatem niewielkie. W województwie kieleckim najwyższe w okresie międzywojennym roczne wynagrodzenie ordynariusza odnotowano w roku gospodarczym 1927/1928, stanowiło ono równowartość 1937 zł (co odpowiadało 47 q żyta). W skład wynagrodzenia wchodziły ordynaria (świadczenia w naturze), zatem 1937 to nie była gotówka, ale równowartość wszystkich składników. W następnym roku nastąpił spadek o 4%. W 1929/1930 r. wyniósł 33,4% w stosunku do poprzedniego roku gospodarczego, co było jedną z oznak załamania gospodarczego w rolnictwie (tabela 5, wykres 4).

Tabela 5. Wynagrodzenie ordynariuszy w województwie kieleckim w latach 1927/1928–1933/1934

Table 5. Wages of agricultural workers in Kielce province in 1927/1928–1933/1934

Rok służbowy (od 1 IV do 31 III następnego roku)	Wynagrodzenie									
	ordynariusz				1927/28 = 100	nadzór (rządca)		komornik		
	roczne		miesięczne	dzienne				roczne		
	q żyta	zł	zł	zł	q żyta	zł	q żyta	zł		
1927/1928	46	1 937	161,42	6,21	100	47	1 979	35	1 476	
1928/1929	47	1 860	155,00	5,96	96	48	1 900	37	1 464	
1929/1930	53	1 238	103,17	3,97	64	.	.	39	911	
1930/1931	62	991	82,58	3,18	51	.	.	48	761	
1931/1932	51	1 169	104,30	4,01	60	.	.	36	829	
1932/1933	51	908	75,67	2,91	47	.	.	38	679	
1933/1934	59	855	71,25	2,74	44	.	.	.	.	

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny* 1930: 105; 1931: 105; 1932: 101; 1933: 105; 1934: 135; 1935: 163; 1939: 251; Kuszyk 1968: s. 230 oraz obliczenia własne.

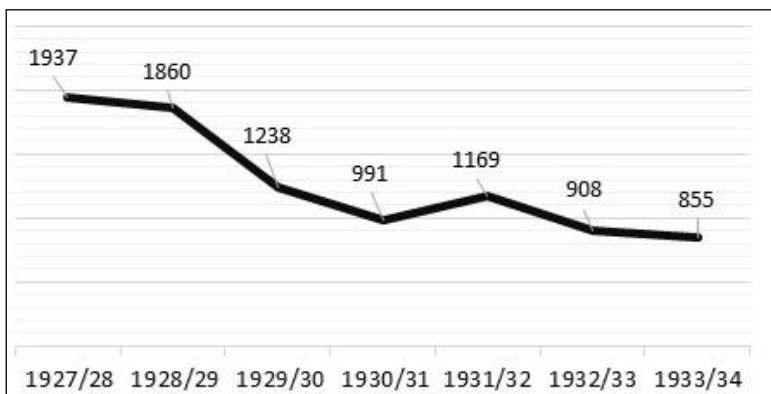
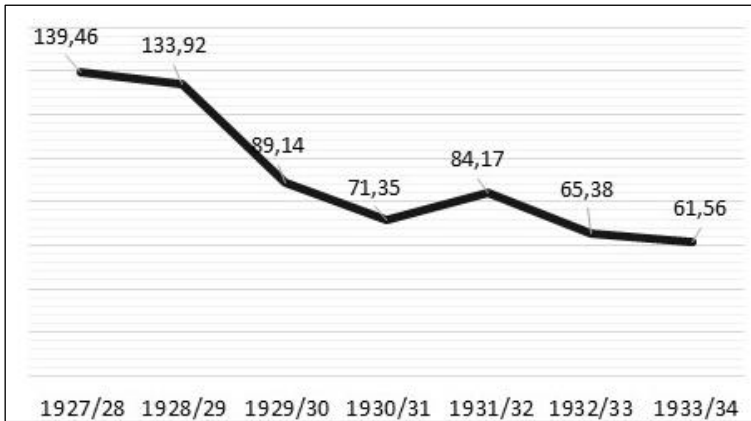
Wykres 4. Roczne wynagrodzenie ordynariuszy w województwie kieleckim w latach 1927/1928–1933/1934 [w zł]

Chart 4. Annual salary of agricultural labourers in Kielce province in 1927/1928–1933/1934

Źródło: na podstawie tabeli 5.

W 1930/1931 r. roczne wynagrodzenie ordynariuszy zmniejszyło się o 20% w stosunku do poprzedniego roku gospodarczego. W następnym roku nastąpił wzrost, a przez dwa kolejne lata pogłębił się spadek wynagrodzenia. Najniższe odnotowano w 1933/1934 r.; spadek w stosunku do roku bazowego wynosił ok. 56%. Zmniejszenie wynagrodzenia dotyczyło wszystkich jego części składowych, jednak najdotkliwsze było obniżenie się wypłaty w gotówce (APK, UWK I, sygn. 2745, k. 42–43, 49, 74, 94–100, 102–104).

Nawiązując do ustaleń J. Gnoińskiego, można określić szacunkowo roczną pensję ordynariusza (tj. 7,2% jego całkowitego wynagrodzenia) (wykres 5).

Wykres 5. Roczna pensja ordynariuszy w województwie kieleckim w latach 1927/1928–1933/1934 [w zł]

Chart 5. Annual salary of agricultural labourers in Kielce province in 1927/1928–1933/1934

Źródło: na podstawie tabeli 5.

Roczna pensja ordynariuszy ze 139,46 zł w 1927/1928 r. zmniejszała się każdego roku (poza 1931/1932 r.) do kwoty 61,56 zł w 1933/1934 r., zatem o ok. 56% (wykres 5).

Wynagrodzenie wyższe o 25% od ordynariuszy mieli w województwie kieleckim rzemieślnicy, a zbliżone – nadzorcy. Podobnie też kształtowały się części składowe ich uposażenia. W 1928/1929 r. roczne wynagrodzenie rzemieślnika wynosiło 2339 zł (co odpowiadało 60 q żyta), a nadzorcy – 1900 zł (48 q żyta). Nie mamy danych, jak zmieniało się w okresie kryzysu (*Mały Rocznik Statystyczny* 1930: 105; tabela 5).

Znacznie niższe wynagrodzenie niż ordynariusze otrzymywali w województwie kieleckim komornicy. Mieli płacę zbliżoną do płacy ordynariuszy, zajmowali mieszkanie, przysługiwała im połowa ich ordynarii, połowa ziemi pod uprawę, utrzymanie zwierząt („Robotnik Rolny” 1920: 10). W 1927/1928 r. otrzymywali całkowite wynagrodzenie roczne w wysokości 1476 zł (co odpowiadało 35 q żyta), czyli o 23,8% mniej niż ordynariusze. W następnych latach gospodarczych nastąpił spadek wynagrodzenia: w 1928/1929 r. – o 0,8% w stosunku do roku poprzedniego, w 1929/1930 r. o 37,8% i w 1930/1931 r. – o 16,5%, w 1931/1932 r. wzrost o 8,9%, w 1932/1933 r. spadek o 18,5%. W latach 1927/1928–1932/1933 wynagrodzenie zmniejszyło się o 54% (tabela 5).

Stali robotnicy dzienni w województwie kieleckim otrzymywali wynagrodzenie w gotówce i naturaliach liczone od przepracowanych dni i pory roku. Z zachowanych statystyk dla 1924/1925 r. wiadomo, że ich przeciętne wynagrodzenie dzienne wynosiło 1,58 zł (*Wynagrodzenie 1924/1925*: 176–177). O podobnej kwocie (1,60 zł) mówił M.B. Markowski dla 1926 r. Ustalił również, że stali robotnicy dzienni pracowali ok. 150 dni w roku (Markowski 1993a: 124). Analogicznie, wynagrodzenie roczne w 1924/1925 r. wynosiło ok. 237 zł. Należy jednak pamiętać, że istniały duże różnice w wynagrodzeniu poszczególnych grup pracowniczych w ramach omawianej zbiorowości. Gotówka stanowiła przeciętnie 55,1% wynagrodzenia (*Wynagrodzenie... 1924/1925*: 316–319; szerzej: Słabińska 2012: 176–177). Według ustaleń M.B. Markowskiego, w okresie wielkiego kryzysu dniówka zmniejszyła się do ok. 1 zł (Markowski 1993a: 124).

Tabela 6. Wynagrodzenie dzienne robotników sezonowych dochodzących w Polsce w latach 1928 i 1933 [w zł]

Table 6. Daily wages of seasonal agricultural labourers in Poland in 1928 and 1933 [in PLN]

Wyszczególnienie	Na wyżywieniu			
	własnym		pracodawcy	
	1928	1933	1928	1933
mężczyzna z końmi	16,83	8,03	12,83	6,43
pozostali	3,35	1,54	2,37	1,21

Źródło: obliczenia na podstawie *Mały Rocznik Statystyczny 1936*: 181.

Sezonowi robotnicy dochodzący otrzymywali wynagrodzenie w gotówce (tzn. byli na własnym wyżywieniu) lub w gotówce i naturaliach (tzn. byli na wyżywieniu pracodawcy). W drugim przypadku zapłata w pieniądzu stanowiła $\frac{1}{5}$ – $\frac{1}{4}$ ogólnego wynagrodzenia. Nie można określić ich rocznego wynagrodzenia, ponieważ liczba dni pracy w ciągu roku nie jest możliwa do ustalenia. Istniały wszakże duże różnice w wynagrodzeniu poszczególnych grup robotników sezonowych. Odsetek tych na wyżywieniu własnym zmniejszył się w 1933 r. w stosunku do 1928 r. o 52,3% (dla gospodarzy ze sprzężajem) i 54% (dla pozostałych). W przypadku robotników na wyżywieniu pracodawcy spadek wynosił odpowiednio 49,9% i 48,9% (tabela 6).

Obniżki uszczupliły przeważnie pieniężną część zarobków (Landau, Tomaszewski 1982: 237), w szczególności dotyczyło to wynagrodzenia stałych robotników dziennych oraz sezonowych robotników dochodzących znajdujących się na utrzymaniu własnym. Z analiz statystycznych

przeprowadzonych przez Zbigniewa Landaua i Jerzego Tomaszewskiego wynika, że spadek nominalnych zarobków robotników folwarcznych był większy niż cen artykułów przez nich nabywanych oraz ich zobowiązania finansowe z tytułu świadczeń publicznych (Landau, Tomaszewski 1982: 222). Szymon Weinzieher obliczył, że realna wartość płac stałych robotników rolnych w Polsce spadła w 1932/1933 r. w porównaniu z rokiem poprzednim o 20% (Weinzieher 1933: 125). Przypomnę, że w tym roku wynagrodzenie ordynariuszy zmniejszyło się w stosunku do poprzedniego roku o 22,3%, komorników – o 18,1% (tabela 5), stałych robotników dziennych – o 37,5% (Markowski 1993a: 124).

W okresie wielkiego kryzysu doszło do „spłaszczenia zarobków” robotników folwarcznych. W żadnym dziale zatrudnienia nie przybrało tak dużych rozmiarów (Ajnenkiel 1970: 404). Częstymi zjawiskami były: zaniżanie wynagrodzeń wbrew warunkom układów zbiorowych, nieregularne wypłaty i narastanie zaległości płatniczych. Z pisma ministra opieki społecznej z 1933 r. dowiadujemy się: „Niewypłacanie we właściwym czasie należnych zarobków jest zjawiskiem dość częstym w ostatnich latach kryzysu gospodarczego i jest dotkliwą bolączką dla pracowników. (...). Nie są odosobnione wypadki, że w niektórych folwarkach robotnicy rolni nie otrzymują od kilkunastu miesięcy nie tylko zaległych zarobków, ale i deputatów” (APK, UWK I, sygn. 2822, k. 384). W przekonaniu ministra nieterminowe wypłaty gotówki były zazwyczaj spowodowane zmniejszeniem się dochodowości majątków ziemskich (Przeniosło 2008: 351). Wstrzymanie deputatów uznawał zaś za „akt lekceważenia swych zobowiązań wobec robotników, a w niektórych wypadkach może nawet wyraźnej złośliwości ze strony właścicieli folwarków” (APK, UWK I, sygn. 2822, k. 384–385). Opinia ta budzi kontrowersje.

W okresie wielkiego kryzysu dochodziło do zwolnień grupowych w rolnictwie, przeważnie ze względów ekonomicznych. Kurczyły się obszary majątków ziemskich (między innymi w wyniku parcelacji) oraz zmieniała się ich kondycja ekonomiczna. Właściciele ziemscy pozbywali się długoletnich pracowników jako mniej wydajnych i kosztownych. Dotyczyło to emerytów (gracjalistów) oraz robotników, którzy zbliżali się do wieku emerytalnego (w ten sposób ziemianie zamierzali zaoszczędzić na ich zabezpieczeniu socjalnym) (Świątkowski, Gadomski 1937: 32, 35–40; Ajnenkiel 1962: 175; APK, UWK I, sygn. 2744, k. 14). Zastępowali „kosztownych” pracowników „taniami”, tzn. w miejsce stałych robotników dziennych wprowadzali dochodzących oraz degradowali stałych robotników do niższych kategorii (Landau, Tomaszewski 1982: 239; Nowicki 1935: 2–3; Ajnenkiel 1970: 403). Zwolnienie z pra-

cy wiązało się nie tylko z utratą przez robotników folwarcznych źródła dochodu, ale również kawałka ziemi pod uprawę i mieszkania służbowego. Nazywano ich „ruchliwym proletariatem folwarcznym” (Ajnenkiel 1970: 408). Wobec powyższych uwag jeszcze trudniej jest ocenić zmiany rzeczywistego poziomu zarobków robotników folwarcznych.

Dochody z pracy w przemyśle

Przychody uzyskane w przedsiębiorstwie przekładały się na wynagrodzenia pracowników najemnych. W systemie wynagrodzenia istniały duże dysproporcje. Najlepiej opłacany był zarząd. Pomijam dyrektorów spółek akcyjnych, którzy byli najczęściej właścicielami akcji i z tego tytułu czerpali zyski. Należeli do burżuazji. Problem zawyżonych wynagrodzeń był w okresie wielkiego kryzysu na tyle poważny, że w 1932 r. ukazały się regulacje prawne, które uzależniały uposażenie od zdolności płatniczych przedsiębiorstw (DzU 1932, nr 52, poz. 496; Majcher-Ociesa 2018: 8). Dotyczył on m.in. województwa kieleckiego (szerzej: Majcher-Ociesa 2016: 279–288).

Dyrektorom przedsiębiorstw państwowych przysługiwała w 1930 r. pensja w wysokości ok. 2,5 tys. zł oraz dodatkowe świadczenia w kwocie 200–350 zł miesięcznie, zatem łączne wynagrodzenie wynosiło ok. 2850 zł (*Mały Rocznik Statystyczny* 1930: 140). Na niższym poziomie kształtowały się zarobki kadry kierowniczej w przedsiębiorstwach komunalnych. Przykładowo kierownik Gazowni Miejskiej w Radomiu Antoni Nowak miał pobory w wysokości 1018 zł brutto (w 1930 r.) (APR, A. m. Radomia, sygn. 8158, k. 3), a K. Iwański, zatrudniony w Elektrowni Kieleckiej na stanowisku kierownika maszynowni, otrzymywał 825 zł (APK, Elektrownia w Kielcach, sygn. 3, k. 17).

Jeszcze niższe było wynagrodzenie dyrektorów zakładów prywatnych. Zakładem branży metalowej liczącym się na rynku lokalnym była fabryka żelazna „Kronenblum” w Końskich, którą zarządzał Rubin Kronenblum (jako prokurent). W 1935 r. zarabiał on 630 zł brutto (543,16 zł netto). Zbliżone dochody mieli kierownicy działów (APK, Kronenblum, sygn. 5, k. 5, 53). Przepuszczalnie zarobki były zawyżone z powodu pokrewieństwa kadry zarządzającej z właścicielem.

W 1933 r. przeciętne wynagrodzenie pracowników umysłowych zmniejszyło się o 6,9% w stosunku do 1930 r. Największy spadek płac odnotowano u osób z wykształceniem na poziomie podstawowym (szczególnie nieukończonym średnim – 21,9%) (tabela 7).

Tabela 7. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie pracowników umysłowych w przemyśle w województwie kieleckim w latach 1930 i 1933

Table 7. Average monthly wages of industrial white-collar workers in Kielce province in 1930 and 1933

Wykształcenie	1930	1933	Wskaźnik dla 1933 r. 1930=100
Ogółem	368,00	342,50	93,1
Ogólne			
– elementarne	293,50	257,50	87,7
– średnie nieukończone	322,50	252,00	78,1
– średnie ukończone	367,50	336,00	91,4
– średnie bez bliższego określenia	381,50	354,50	93,2
Zawodowe			
– na poziomie niższym	361,00	317,50	88,0
– na poziomie średnim	363,00	329,50	90,1
Wyższe			
– nieukończone	412,50	411,50	99,8
– ukończone	593,00	540,00	91,1
Nie podano	315,50	266,50	84,5

Źródło: obliczenia na podstawie Bartnicki, Czajkowski 1936: tab. XXVIII a, b.

Robotnicy przemysłowi byli grupą wewnątrznie zróżnicowaną. W analizie wynagrodzeń ograniczę się do podziału według gałęzi przemysłu i wielkości zakładów. W 1929 r. przeciętne wynagrodzenie miesięczne w Polsce wynosiło 202 zł (umownie przyjmuję 46 godzin pracy tygodniowo, 26 dni i 200 godzin pracy miesięcznie i 312 dni i 2400 godzin rocznie). W 1930 r. nastąpił spadek o 1% i postępował w następnych latach: w 1931 r. o 7% w stosunku do poprzedniego roku, w 1932 r. o 7,5%, w 1933 r. o 9,3%, w 1934 r. o 5,1%, w 1935 r. o 2,7%. W 1935 r. spadek wobec 1929 r. roku wynosił 28,7%.

W latach 1929–1935 zmieniło się uszeregowanie przemysłów w zależności od zarobków. W 1929 r. do najlepiej wynagradzanych należały przemysły: poligraficzny, budowlany, hutnictwo, kopalnie, skórzany i chemiczny. W 1935 r. lista wyglądała następująco: hutnictwo, kopalnie, przemysł poligraficzny, chemiczny, budowlany i skórzany (tabela 8).

Zmieniły się proporcje między zarobkami w najlepiej i najslabiej płatnych gałęziach przemysłu. Największy spadek zarobków nastąpił w przemysłach: drzewnym, budowlanym, mineralnym, chemicznym i spożywczym, papierniczym, skórzanym, odzieżowym, poligraficznym, zaś najmniejszy: w metalowym i włókienniczym. Nadmienić należy, że w początkach kryzysu w 1930 r. w górnictwie i hutnictwie wzrosła stawka dzienna, a na koniec – w 1934 r. i 1935 r. w przemysłach mineralnym i budowlanym, co dowodzi, że ramy czasowe kryzysu były zróżnicowane dla gałęzi przemysłu (tabela 8).

Tabela 8. Przeciętne wynagrodzenie godzinowe w dużych i średnich zakładach przemysłowych w Polsce w latach 1929–1935 [w zł]

Table 8. Average hourly wages in large and medium-sized industrial enterprises in Poland in 1929–1935 [in PLN]

Gałąź przemysłu	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	Wskaźnik dla 1935 r. 1929=100
ogółem	1,01	1,00	0,93	0,86	0,78	0,74	0,72	71
kopalnie węgla i rud	1,15	1,22	1,22	1,13	1,06	1,01	0,99	86
hutnictwo	1,21	1,29	1,27	1,16	1,17	1,16	1,15	95
mineralny	0,75	0,73	0,60	0,56	0,48	0,45	0,45	60
metalowy	1,03	1,01	0,96	0,92	0,81	0,75	0,73	71
chemiczny	1,17	1,13	0,93	0,87	0,84	0,80	0,76	65
włókienniczy	0,87	0,81	0,75	0,70	0,66	0,66	0,65	75
papierniczy	1,00	0,96	0,79	0,74	0,71	0,68	0,66	66
skórzany	1,17	1,13	0,93	0,87	0,80	0,78	0,74	63
drzewny	0,65	0,63	0,52	0,49	0,41	0,38	0,37	57
spożywczy	1,00	0,96	0,84	0,77	0,71	0,69	0,65	65
odzieżowy	0,76	0,71	0,65	0,61	0,57	0,53	0,52	68
budowlany	1,29	1,25	1,19	0,97	0,82	0,76	0,76	59
poligraficzny	1,43	1,36	1,26	1,19	1,08	1,01	0,97	68

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny* 1941: 116.**Tabela 9. Przeciętne wynagrodzenie w górnictwie węglowym w województwie kieleckim w latach 1929–1935 [w zł]**

Table 9. Average wages in coal mining in Kielce province in 1929–1935 [in PLN]

Wynagrodzenie	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	Wskaźnik dla 1935 r. 1929=100
godzinowe	1,07	1,13	1,11	1,00	0,94	0,87	0,87	81
miesięczne	216,00	226,00	222,00	200,00	188,00	174,00	174,00	
roczne	2 568,00	2 712,00	2 664,00	2 400,00	2 256,00	2 088,00	2 088,00	

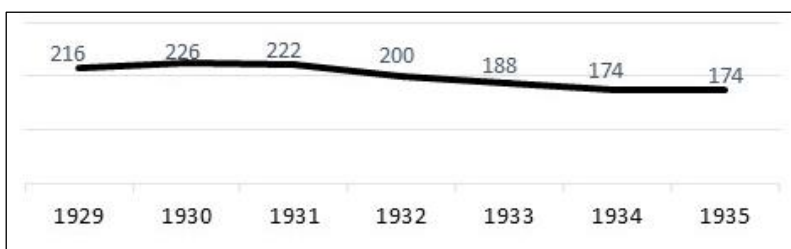
Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny* 1941: 116.**Wykres 6. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w górnictwie węglowym w województwie kieleckim w latach 1929–1935 [w zł]**

Chart 6. Average monthly wages in coal mining in Kielce province in 1929–1935 [in PLN]

Źródło: na podstawie tabeli 9.

Dysponujemy danymi dotyczącymi wynagrodzeń w górnictwie węglowym, hutnictwie i przemyśle przetwórczym (bez wyodrębnienia gałęzi) województwa kieleckiego z okresu wielkiego kryzysu. Stawki dzienne w górnictwie w Zagłębiu Dąbrowskim były niższe od przeciętnych krajowych. W latach 1929–1930 wynagrodzenie miało tendencję wzrostową, a w kolejnych latach spadkową. W latach 1929–1935 zmniejszyło się o 18,7%, a więc mniej niż przeciętna krajowa (tabela 9).

Również stawki dzienne w hutnictwie były niższe. W 1930 i 1932 r. wynagrodzenie nieznacznie zwiększyło się, ale w pozostałych latach miało tendencję spadkową. W latach 1929–1935 zmniejszyło się o 10,8%, a więc więcej niż przeciętna krajowa (tabela 10).

Tabela 10. Przeciętne wynagrodzenie w hutnictwie żelaza w województwie kieleckim w latach 1929–1935 [w zł]

Table 10. Average wages in the iron industry in Kielce province in 1929–1935 [in PLN]

Wynagrodzenie	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	Wskaźnik dla 1935 1929=100
godzinowe	0,93	0,94	0,92	0,97	0,85	0,82	0,83	89
miesięczne	186,00	188,00	184,00	194,00	170,00	164,00	166,00	
roczne	2 232,00	2 256,00	2 208,00	2 328,00	2 040,00	1 968,00	1 992,00	

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny* 1941: 116 oraz obliczenia własne.

W przemyśle przetwórczym (poza hutnictwem) wynagrodzenie zmniejszyło się o 6,1% w 1935 r. w stosunku do 1932 r. (tabela 11).

Tabela 11. Przeciętne wynagrodzenie w przemyśle przetwórczym w województwie kieleckim w latach 1932–1935 [w zł]

Table 11. Average wages in manufacturing industry in Kielce province in 1932–1935 [in PLN]

Wynagrodzenie	1932	1933	1934	1935
godzinowe	0,62	0,55	0,53	0,52
miesięczne	124,00	110,00	106,00	104,00
roczne	1 488,00	1 320,00	1 272,00	1 200,00

Źródło: Landau, Tomaszewski 1971: 416 oraz obliczenia własne.

Według Z. Landaua i J. Tomaszewskiego wynagrodzenie w dużych przedsiębiorstwach było wyższe niż w średnich i małych; w tych ostatnich przeciętnie o 20% (tu: zatrudniających 20–49 robotników). Istniała więc tendencja, że im przedsiębiorstwo było mniejsze, tym zarobki kształtowały się w nim na niższym poziomie. Można więc przyjąć, że w zakładach zatrudniających poniżej 20 pracowników sytuacja płacowa

była jeszcze bardziej niekorzystna. W nich tempo spadku zarobków było znacznie silniejsze niż w przedsiębiorstwach wielkich i średnich (Landau, Tomaszewski 1971: 413; zob. też tab. XXX).

W wyniku obniżki wynagrodzeń nominalnych wysoki odsetek robotników uzyskiwał skromne lub głodowe wynagrodzenia. Aż 22,7% robotników zarabiała poniżej 10 zł tygodniowo. Był to zarobek głodowy, zwłaszcza gdy na utrzymaniu zatrudnionego znajdowali się członkowie rodziny i krewni, którzy stracili zatrudnienie w okresie depresji. Również zarabiający 10–20 zł należeli do grupy źle opłacanych (Landau, Tomaszewski 1971: 420). Łącznie więc około 52,4% robotników miało w 1933 r. bardzo niskie uposażenie. Zdecydowana większość pracowała w małych zakładach przemysłowych (tabela 12).

Tabela 12. Struktura robotników w przemyśle w Polsce w zależności od wysokości wynagrodzenia tygodniowego w 1933 r.

Table 12. Structure of workers in industry in Poland according to weekly wages in 1933

Gałąź przemysłu	Odsetek robotników, których zarobek wynosił [zł]								
	do 9,99	10,00-19,99	20,00-29,99	30,00-39,99	40,00-49,99	50,00-59,99	60,00-69,99	70,00-79,99	ponad 80,00
ogółem	22,7	29,7	20,0	11,6	6,7	3,8	2,2	1,3	2,0
górnictwo	5,4	16,4	20,6	19,5	14,5	11,3	6,2	3,0	3,1
hutnictwo	4,3	13,3	17,6	17,5	14,2	9,6	7,1	6,1	10,2
przemysł przetwórczy wielki i średni	11,8	28,3	26,6	15,3	8,1	4,2	2,3	1,3	2,1
przemysł przetwórczy drobny	21,9	30,6	23,6	11,7	5,8	2,8	1,5	0,8	1,3

Źródło: Landau, Tomaszewski 1971: 419.

Wynagrodzenie realne robotników w wielkim i średnim przemyśle wzrosło w 1935 r. w stosunku do 1929 r. przeciętnie o 23%. Innymi słowy, poprawiło się położenie robotników, którzy nie utracili pracy i nie mieli na utrzymaniu bezrobotnych. Rozpatrując jednak całą zbiorowość, która dotknięta była niekorzystnymi zjawiskami kryzysowymi, trzeba stwierdzić, że było na odwrót. Robotnicy zatrudnieni w dużych i średnich przedsiębiorstwach za otrzymane wynagrodzenie mogli zakupić mniej tej wartości towarów i usług, jakie nabywali w 1929 r.: w 1930 r. – 90%, w okresie dna kryzysu (1932 r.) – 63%, a w latach depresji pokryzysowej (1934–1935) – 73 i 79%. W 1932 r. wartość zakupów zmniejszyła się o ponad 1/3 (tabela 13). Wśród robotników zatrudnionych w mniejszych zakładach sytuacja wyglądała gorzej z powodu szybszego tempa spadku ich wynagrodzeń nominalnych.

Tabela 13. Wskaźnik wartości realnej sum wypłaconych robotnikom w dużych i średnich zakładach przemysłowych w Polsce w latach 1930–1935 (1929 r. = 100)

Table 13. Index of real value of sums paid to workers in large and medium-sized industrial plants in Poland in 1930–1935

Gałęzie przemysłu	1930	1931	1932	1933	1934	1935
ogółem	90	79	63	73	73	79
górnictwo	95	95	69	62	65	62
hutnictwo	95	80	52	65	78	86
przemysł przetwórczy	87	73	62	63	73	81
– mineralny	81	57	45	47	60	71
– metalowy	89	76	67	65	76	85
– chemiczny	103	85	74	77	88	94
– włókienniczy	79	77	69	75	90	99
– papierniczy	104	84	81	85	99	106
– skórzany	100	81	86	93	111	121
– drzewny	91	61	49	51	61	68
– spożywczy	97	80	68	61	68	71
– odzieżowy	87	74	59	68	83	81
– budowlany	73	50	26	21	29	35
– poligraficzny	100	92	80	81	88	94

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny* 1939: 275.

Położenie robotników pracujących w różnych gałęziach przemysłu nie było jednakowe. W okresie dna kryzysu wskaźnik wartości realnej sum wypłaconych robotnikom najsilniej uderzył w pracujących w przemysłach: budowlanym, mineralnym, drzewnym, hutniczym, odzieżowym, spożywczym i górnictwie. W najlepszej sytuacji znaleźli się zatrudnieni w przemysłach: papierniczym, skórzanym, poligraficznym, chemicznym i włókienniczym. W 1935 r. układ ten utrzymywał się, choć zaszły w nim pewne przesunięcia. Nadal najgorsza sytuacja panowała w budownictwie, przemyśle drzewnym, spożywczym i mineralnym, a najlepsza – w skórzanym, papierniczym, włókienniczym, chemicznym i poligraficznym, jednak tylko w dwóch pierwszych zawodach wartość realna płac robotników traktowanych jako całość przekroczyła poziom z 1929 r. (tabela 13).

Przywołując wyniki badań Z. Landaua i J. Tomaszewskiego, należy stwierdzić, że w okresie kryzysu najmniej zredukowane zostały wydatki na żywność i mieszkanie (tzw. popyt sztywny), a najbardziej – na zakup artykułów przemysłowych. „Wytworzyło się błędne koło: im bardziej mały płace, tym bardziej mały zakup. Z kolei spadek popytu wpływał na dalsze redukcje płac” (Landau, Tomaszewski 1971: 433–434).

W okresie kryzysu, podobnie jak w rolnictwie, nastąpiło również „spłaszczenie zarobków” w przemyśle. Zjawisko to nie przybrało znaczących rozmiarów. Były dwie tego przyczyny: po pierwsze – robotni-

cze związki zawodowe sprzeciwiały się dramatycznym obniżkom wynagrodzeń, po drugie – w pertraktacjach z pracodawcami nad układami zbiorowymi pracy związki wysuwały rozsądne żądania płacowe, by nie doprowadzić do unieruchomienia przedsiębiorstwa. Takie stanowisko w kwestiach płacowych dotyczyło nie tylko okresu wielkiego kryzysu (APK, UWK I, sygn. 466, k. 27).

Częstymi zjawiskami w okresie wielkiego kryzysu były zaniżanie wynagrodzeń, nieregularne wypłaty i narastanie zaległości płatniczych (Landhaus 1933: 119–121). Dochodziło do zwolnień grupowych, przeważnie ze względów ekonomicznych – zmniejszenia zysków lub zamknięcia fabryki. W pierwszej kolejności pracodawcy pozbywali się robotników niewykwalifikowanych oraz starszych wiekiem. Zastępowali „kosztownych” pracowników „taniami”. Najczęściej zamykali zakłady czasowo i przeprowadzali redukcje, a po ponownym uruchomieniu zatrudniali robotników (przeważnie tych samych) na gorszych warunkach płacowych. Redukcje były na tyle poważnym problemem, że robotnicy angażowali do jego rozwiązania inspekcję pracy i związki zawodowe. Na zebraniach zastanawiali się nad rozwiązaniami, które przyniosłyby najmniejsze szkody załodze, a następnie zgłaszali propozycje przełożonym. Sugerowali zwalnianie w pierwszej kolejności robotników posiadających dodatkowe źródła utrzymania (na przykład właścicieli gospodarstw rolnych), zamężne kobiety, młodzież i obcokrajowców. Zwolnienie z pracy wiązało się z utratą nie tylko źródła dochodu, ale również różnych dodatków do pensji i mieszkania służbowego (*Inspekcja Pracy* 1933: 39; Słabińska 2015: 284–285; APK, UWK I, sygn. 2887, k. 48–50, 154). Wobec powyższych uwag jeszcze trudniej jest ocenić zmiany rzeczywistego poziomu zarobków robotników przemysłowych.

Zakończenie

Jednym z objawów wielkiego kryzysu gospodarczego była obniżki wynagrodzeń nominalnych i realnych. W województwie kieleckim, podobnie jak w całym kraju, w rolnictwie spadek płac nominalnych robotników odnotowano od 1928/1929 r., a wśród pracowników umysłowych od 1931 r. W przemyśle obniżki zostały zapoczątkowane w 1929 r. i dotknęły robotników, a w 1931 r. pracowników umysłowych.

Spadek dochodów w rolnictwie dokonywał się stopniowo i w różnym stopniu obejmował poszczególne kategorie robotników. Wyjątkiem był 1932/1933 r., kiedy przeciętne wynagrodzenia robotników folwarcznych zmniejszyły się o zbliżony odsetek: ordynariuszy – o 46,9%, ko-

morników – 46%, robotników dochodzących w zależności od grup – 48,9–55% w stosunku do 1927/1928 r.

Na wynagrodzenie robotników folwarcznych składały się pensja i świadczenia niepieniężne, z wyłączeniem robotników dochodzących na wyżywieniu własnym. Ordynariusze i komornicy otrzymywali w gotówce 7,2% całkowitego wynagrodzenia, stali robotnicy dzienni – 55,1%, robotnicy dochodzący – $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{5}$. Obniżki dotknęły przeważnie pieniężną część zarobków, więc największe straty w wynagrodzeniu nominalnym ponieśli stali robotnicy dzienni oraz robotnicy dochodzący.

W przemyśle dochody również zmniejszały się stopniowo u wszystkich kategoriach robotników. W 1935 r. spadek w stosunku do 1929 r. wynosił 28,7%. Największy spadek wynagrodzeń nominalnych nastąpił w przemysłach: drzewnym, budowlanym, mineralnym, chemicznym, spożywczym, papierniczym, skórzanym, odzieżowym i poligraficznym, zaś najmniejszy w metalowym i włókienniczym. W przedsiębiorstwach małych tempo spadku zarobków było znacznie większe niż w przedsiębiorstwach wielkich i średnich.

Zmniejszyły się wynagrodzenia nominalne pracowników umysłowych zatrudnionych w rolnictwie i przemyśle. W 1933 r. pierwsi stracili przeciętnie 21,9%, a drudzy 6,9% płacy z 1930 r.

W wyniku obniżki wynagrodzeń nominalnych nastąpiło „spłaszczenie zarobków”. W rolnictwie przybrało ono znaczne rozmiary. Indywidualne wynagrodzenie realne robotników wzrosło, ale zbiorowości zmniejszyło się. Wysoki odsetek robotników miał głodowe pensje.

Częstymi zjawiskami w okresie wielkiego kryzysu były zaniżanie wynagrodzeń robotnikom, wbrew warunkom układów zbiorowych, oraz nieregularne wypłaty. Pracodawcy redukowali zatrudnienie oraz zastępowali pracowników „kosztownych” „tańszymi”. Wobec powyższych uwarunkowań rzeczywisty poziom zarobków robotników rolnych obniżył się więc w większym stopniu, niż wskazują dane statystyczne. Z Landau i J. Tomaszewski stwierdzili, że „rzeczywisty poziom zarobków robotników rolnych spadł w większym stopniu, niżby to mogło wynikać z materiałów statystycznych” (Landau, Tomaszewski 1982: 239). Słowa te można też odnieść do robotników przemysłowych.

Literatura

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Kielcach (APK):

Archiwum Platerów z Białaczowa 1889–1939 (A. Platerów), sygn. 98.

Archiwum Radziwiłłów z Nagłowic 1806–1941 (A. Radziwiłłów), sygn. 94.

- Elektrownia w Kielcach 1925–1957 (Elektrownia w Kielcach), sygn. 3.
Fabryka Odlewów Żeliwnych „Kronenblum” w Końskich 1935–1943 (Kronenblum), sygn. 5.
Urząd Wojewódzki Kielecki 1919–1939 (UWK I), sygn. 466, 2744, 2745, 2822, 2887.
Wojewódzkie Biuro Finansów Rolnych w Kielcach 1927–1939 (WBFR), sygn. 23.
Wojewódzka Reprezentacja Związku Ziemiaków 1917–1934 (WRZZ), sygn. 8, 23.
Archiwum Państwowe w Radomiu (APR):
Akta miasta Radomia (A. m. Radomia) 1796–1950, sygn. 8158.

Źródła statystyczne

- Bartnicki T., Czajkowski T., 1936, *Struktura zatrudnienia i zarobki pracowników umysłowych*, Warszawa.
Inspekcja Pracy w 1928 r. z uwzględnieniem okresu 1918–1928, 1930, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, Warszawa.
Inspekcja Pracy w 1929 r., 1930, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, Warszawa.
Inspekcja Pracy w 1930 r., 1931, Ministerstwo Opieki Społecznej, Warszawa.
Inspekcja Pracy w 1931 r., 1932, Ministerstwo Opieki Społecznej, Warszawa.
Inspekcja Pracy w 1932 r., 1933, Ministerstwo Opieki Społecznej, Warszawa.
Inspekcja Pracy w 1933 r., 1934, Ministerstwo Opieki Społecznej, Warszawa.
Inspekcja Pracy w 1934 r., 1935, Ministerstwo Opieki Społecznej, Warszawa.
Inspekcja Pracy w 1935 r. Sprawozdanie głównego inspektora pracy, 1936, Ministerstwo Opieki Społecznej, Warszawa.
Mały Rocznik Statystyczny 1930, GUS, Warszawa 1930.
Mały Rocznik Statystyczny 1931, GUS, Warszawa 1931.
Mały Rocznik Statystyczny 1932, GUS, Warszawa 1932.
Mały Rocznik Statystyczny 1933, GUS, Warszawa 1933.
Mały Rocznik Statystyczny 1934, GUS, Warszawa 1934.
Mały Rocznik Statystyczny 1935, GUS, Warszawa 1935.
Mały Rocznik Statystyczny 1936, GUS, Warszawa 1936.
Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa 1939.
Mały Rocznik Statystyczny wrzesień 1939 – czerwiec 1941, 1941, GUS, Londyn.
Rocznik Ministerstwa Skarbu za 1924 r., 1925, GUS, Warszawa.
Statystyka Polski, t. 5: Wielka własność rolna, 1925, GUS, Warszawa.

Akty prawne

- Dziennik Ustaw RP 1932, nr 52

Opracowania

- Ajnenkiel A., 1962, *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918–1939)*, Warszawa.
Ajnenkiel A., 1970, *Uwagi w sprawie struktury robotników rolnych w okresie międzywojennym [w:] Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 1, red. S. Kalabiński, Warszawa.
Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., 1987, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa.
Ciepielewski J., 1968, *Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929–1935*, Warszawa.
Epsztein T., 2008, *Pracownicy w dobrach ziemskich w Polsce w XIX i XX wieku [w:] Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce.

- Gnoiński J., 1925/1926, *Zatrudnienie i koszty robocizny w rolnictwie*, „Praca i Opieka Społeczna”, R. 6, nr 1–2.
- Gnoiński J., 1931, *Wynagrodzenie robotników rolnych na rok służbowy 1931/32*, „Praca i Opieka Społeczna”, R. XI, nr 2.
- Gospodarstwa włościańskie i folwarczne na tle materiałów rachunkowych z 3 województw centralnych w 1928/29*, 1935, oprac. W. Ponikowski, Warszawa.
- Kozaczka M., 1996, *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce 1918–1939*, Rzeszów.
- Kuszyk W., 1968, *Walki klasowe na wsi polskiej 1918–1919. Materiały źródłowe*, Warszawa.
- Landau L., Pański J., Strzelecki E., 1939, *Bezrobocie wśród chłopów*, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1971, *Robotnicy przemysłowi w Polsce 1918–1939. Materialne warunki bytu*, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1982, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. III: *Wielki kryzys (1930–1935)*, Warszawa.
- Landhaus A., 1933, *Zaległości w wypłatach zarobków robotniczych w przemyśle przetwórczym według sprawozdań z miesiąca maja 1932 r.*, „Statystyka Pracy”, R. 12, z. 1.
- Łoś S.P., 2005, *Szkice do portretu ziemian polskich w XX wieku*, Warszawa.
- Majcher-Ociesa E., 2016, *Realizacja rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 21 czerwca 1932 roku o ograniczeniu nadmiernych wynagrodzeń w przedsiębiorstwach na przykładzie województwa kieleckiego* [w:] *Historia magistrata vitae est... Studia z dziejów społeczno-politycznych, gospodarczych i kulturalnych*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, B. Wojciechowska, Kielce.
- Majcher-Ociesa E., 2018, *Wynagrodzenie personelu zarządzającego przedsiębiorstw w województwie łwowskim w latach 30. XX wieku w świetle źródeł Ministerstwa Skarbu*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences”, nr 2(7).
- Markowski M.B., 1990, *Sfery przemysłowe i ziemiaństwo w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce.
- Markowski M.B., 1993a, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce.
- Markowski M.B., 1993b, *Ziemiaństwo w województwie kieleckim w dobie kryzysu gospodarczego (1929–1935)* [w:] *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce.
- Nowicki M., 1935, *Gwałtowne zmniejszanie się liczby robotników rolnych zatrudnionych w majątkach*, „Życie Robotnika Rolnego”, R. II, nr 2.
- Nurkowski K., 2000, *Był dwór... Obraz wsi i dworu w świetle pamiętników rodziny Bukowskich z lat 1843–1939*, Kielce.
- Przeniosło M., 2008, *Wielopolscy z Chrobrza a społeczności lokalne (w świetle korespondencji rodzinnej z lat 1918–1939)* [w:] *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce.
- „Robotnik Rolny”, R. II, 1920, nr 10.
- „Robotnik Rolny”, R. II, 1920, nr 23.
- „Robotnik Rolny”, R. III, 1921, nr 13.
- Słabińska E., 2012, *Ubóstwo robotników folwarcznych w województwie kieleckim w latach 1918–1939* [w:] *Bieda w Polsce*, red. G. Miernik, Kielce.
- Słabińska E., 2015, *Rynek pracy w latach 1918–1939 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kielce.

- Świątkowski H., Gadomski A., 1937, *Ochrona pracy robotników rolnych*, Warszawa.
- Warkoczewski S., 1965, *Położenie robotników rolnych w Wielkopolsce w latach 1929–1939*, Warszawa.
- Weinzieher S., 1933, *Plące stałych robotników rolnych w roku 1932/33*, „Statystyka Pracy”, nr 2.
- „Wiadomości Statystyczne” 1937.
- „Wiadomości Statystyczne” 1938.
- Wynagrodzenie stałych robotników dniówkowych w rolnictwie w 5 województwach centralnych w latach 1924/25 i 1925/26, 1924/1925*, „Praca i Opieka Społeczna”, R. V, z. 1–2.
- Żarnowski J., 1973, *Spółczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa.

The impact of the Great Economic Crisis of the 1930s on agricultural and industrial incomes (on the example of the Kielce Voivodeship)

Abstract

A symptom of the Great Depression was the change in nominal and real wages. In agriculture, a decline in the nominal wages of workers was recorded from 1928/1929, and of white-collar workers from 1931. In industry the wages of labourers started to decline from 1929 and managerial and professional positions from 1931.

The decline in nominal incomes in agriculture and industry was gradual and affected different categories of workers unequally. The reductions were mainly related to the monetary part of earnings. As a result of the decline in nominal wages, there was a "flattening of wages". In agriculture, it took on considerable proportions. The individual real wages of workers increased, but the wages of individual occupational categories fell. A high percentage of workers and lower functionaries received starvation wages.

A common occurrence during the Great Depression was the non-payment and irregular payment of wages to employees, contrary to the terms of collective bargaining agreements. The "expensive" workers were replaced by "cheap" labourers. Employers carried out both mass redundancies and individual firings. As a consequence of the loss of employment, employees lost not only the monetary part of their earnings, but also the non-monetary part, of which the most severe loss was the company apartment.

Key words: economic crisis, workers in the Second Polish Republic, real wages, nominal wages